

זהותה של מצרים בעידן אי־סיסי: קווים לדמותו של "האדם המצרי החדש"

אופיר וינטר ואסף שילוח

נשיא מצרים עבד אל־פתאח אי־סיסי מקדם מראשית ימי שלטונו – וביתר שאת מאז החלה כהונתו השנייה ביוני 2018 – קמפיין שתכליתו עיצוב הזהות הלאומית המצרית ו"בניית אדם מצרי חדש". בקמפיין משתתפים מנגנוני המשטר המצרי, והוא זוכה לבולטות באמצעי התקשורת ובוועידות המוקדשות לבני הדור הצעיר. ניתוח הקמפיין מגלה שתי תמות מרכזיות: ראשית, 'האדם המצרי' מומשג כתמונת־נגד לדמות 'האחר האסלאמיסט'; שנית, 'האישיות המצרית' מובנית כפסיפס מגוון הכולל שבעה עמודים – פרעוני, יווני־רומי, קופטי, אסלאמי, ערבי, ים־תיכוני ואפריקאי. שיח הזהות הממסדי יוצא נגד העדיפות המובהקת שמייחסים 'האחים המוסלמים' לרובד האסלאמי בדמותה של מצרים, והוא נועד ללכד את הציבור המצרי סביב סדר היום הפוליטי, הכלכלי והחברתי של המשטר, ולשפר את תדמיתו הבינלאומית. חרף מאמצי המשטר להטמיע זהות חדשה, מסריו מאותגרים על ידי כוחות מתחרים ומוקדם להעריך באיזו מידה יצליחו לחלחל בציבור המצרי הרחב.

מילות מפתח: מצרים, זהות לאומית, האישיות המצרית, עבד אל־פתאח אי־סיסי, האחים המוסלמים

הסופר המצרי פתחי אמבאבי המשיל את המאבק המתנהל בעידן המודרני סביב זהותה של מצרים למשחק כיסאות מוזיקליים שבמסגרתו זהויות קמות ומתיישבות, למעט הבדל אחד: הזהות שנותרת ללא כיסא אינה יוצאת מהמשחק, אלא ממתינה

ד"ר אופיר וינטר הוא עמית מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי; אסף שילוח הוא עוזר מחקר במכון ודוקטורנט בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל־אביב.

לסיבוב הבא כדי לתפוס את מקומה מחדש.¹ ואומנם, לאורך מאה השנים האחרונות נרשמו במצרים תמורות ביחסי הכוחות בין גישות זהות מתחרות שנועו על הרצף שבין לאומיות פריטיקולרית, הדוגלת ב"מצרים תחילה" ורואה את עמק הנילוס כמסגרת עיקרית לנאמנותו של האדם המצרי, לבין זהויות על-לאומיות שתפסו את מצרים כחלק ממסגרות קולקטיביות רחבות יותר (אסלאמיות, ערביות).² בחלוקה גסה, בעשור השני והשלישי של המאה שעברה שגשגה הלאומיות המצרית הפרטיקולרית; בתקופה הנאצריסטית הודגשה זיקתה של מצרים לעולם הערבי; 'האחים המוסלמים' התבססו מאז 1928 כחלופה אסלאמיסטית לסדר הקיים, אך הגיעו לשלטון רק בתקופת נשיאותו של מוחמד מורסי.

הטלטלות שחוותה מצרים ב־25 בינואר 2011 וב־30 ביוני 2013 לא נשאו גוון אידיאולוגי־זהותי ברור ומוסכם, אלא עודדו כוחות מתחרים לנצל את שלב המעבר שאילו נקלעה המדינה כדי לעצב את דמותה העתידית בהתאם לתפיסות עולמם: הוגים ליברלים הטיפו לכינון דמוקרטיה פלורליסטית שתבטיח שוויון אזרחי ותתמקד בקידום ענייניה הפרטיקולריים של מצרים;³ האחים המוסלמים ביקשו לתעל את ניצחונם בבחירות לפרלמנט ולנשיאות כדי למסד את האסלאמיזציה של מצרים, והספיקו לאשר ב־2012 חוקה שקבעה בין היתר שמצרים היא חלק מהאומה האסלאמית;⁴ הארגון הסלפי־ג'האדי אנצאר בית אל־מקדס נשבע אמונים לאבו־בכר אל־בע'דאדי ב־2014 והפך ל'מחוז סיני' של 'המדינה האסלאמית'.⁵

לפולמוס הזהות שהתחדד לאחר הדחת האחים המוסלמים מהשלטון במהפכת ה־30 ביוני 2013 נכנס בהדרגה משטרו של עבד אל־פתאח א־סיסי, תוך ניסיון להתוות זהות ההולמת את צרכיו ומדיניותו, להטמיעה בקרב הדור הצעיר ולהחליש זהויות מתחרות ומהפכניות – בפרט זו האסלאמיסטית – המאיימות על סדר היום ההגמוני. בראשית כהונתו השנייה פתח המשטר בקמפיין נרחב למען "בניית האדם המצרי החדש" (בנאא' אל־אנסאן אל־מצרי אל־ג'דיד) ששם לו למטרה לעצב את דמותם של צעירי מצרים, לטפח את הזהות עם מדיניותו ולעודד נורמות התואמות את מטרותיו. הקריאה לבניית אדם חדש אינה ייחודית למשטר א־סיסי. היא הופיעה לאורך ההיסטוריה במדינות שונות בעיתונות של מהפכות, רפורמות ושינויים דרמטיים, בעיקר תחת משטרים בעלי אופי סמכותני או טוטליטרי.⁶ האדם החדש מסומן על ידי אליטות שלטוניות ואינטלקטואליות הגמוניות כאב טיפוס, אידיאל אוטופי שאילו נדרשים האזרחים לשאת את עיניהם, ועיצוב דמותו כרוך במאמץ חינוכי, תרבותי ורעיוני אקטיבי המוכתב מלמעלה למטה.⁷

השיח העכשווי סביב האדם המצרי החדש וזהותו – כפי שהוא בא לידי ביטוי בהתבטאויות בכירי המשטר, במאמרים בעיתונות הממסדית ובוועידות הפונות לדור הצעיר – מכיל שני מרכיבי יסוד: ראשית, מרכיב "שלילי" הממשיג את הזהות המצרית כאנטי־זה לזהות האסלאמיסטית מבית מדרשם של האחים המוסלמים. אם

בתקופת נאצר "האחר" שמולו הובנתה הזהות המצרית היה המערב, הקולוניאליזם או הציונות, הרי כיום האחים המוסלמים ממלאים פונקציה זו; שנית, מרכיב "חיובי" הכולל את תיאור האישיות המצרית כסינתזה רב-שכבתית של זהויות: פרעונית, יוונית-רומית, קופטית, אסלאמית, ערבית, יס-תיכונית ואפריקאית. הבניה זו מהווה חלופה למעמד המועדף שניתן לרובד האסלאמי במשנתם של האחים המוסלמים, אך מוקדם להעריך את סיכויי הטמעתה.

הזהות המצרית כאנטי-תזה לאסלאמיזם

קואליציית 'תמרוד' שהובילה את ההפגנות להדחת משטר האחים המוסלמים ב־30 ביוני 2013 הייתה תנועת נגד שמאחוריה לא ניצבה חלופה אידיאולוגית סדורה ומוסכמת. הרעיון שליכד את מרבית חבריה וכן את הצבא שתמך בה היה החשש מפני מהלכי האסלאמיזציה שנקטו האחים המוסלמים דוגמת אישור חוקת 2012, הפקעת סמכויות לידי הנשיא מורסי ודחיקת כוחות מתנגדים ממעגלי ההשפעה. המשטר שקם לאחר מהפכת ה־30 ביוני טען כי הציל את מצרים ממזימה של תנועת טרור בלבוש דמוקרטי ומחורבן פוליטי, חברתי וכלכלי בלתי נמנע, שהיה מנת חלקה אילו נותרו האחים המוסלמים בשלטון. במקביל פיתח המשטר מראשית ימיו שיח זהות שבמרכזו הנגדה בין אזרחים מצרים הנאמנים למולדתם לבין אסלאמיסטים המבקשים לערער את הלגיטימיות של מדינת הלאום ולחדש את הח'ליפות האסלאמית. שיח זה שירת שלוש פונקציות עיקריות: ראשית, הצגת משטר איסי כמגן הזהות המצרית – תוצר של מהפכה שהצילה את מצרים מפני איום קיומי ששם לו למטרה להמיר את זהותה הייחודית בחזון על-מצרי פאן-אסלאמי;⁸ שנית, מתן לגיטימציה להדחת שלטון האחים המוסלמים דרך תיאורם כאויבים שפועלים בשם רעיונות וכוחות הזרים למצרים, וחותרים לשנות את זהותה

מהיסוד ו"לחטוף" אותה מידי אזרחיה;⁹ שלישית, הצדקת יד הברזל שנוקט המשטר נגד התנועה וחבריה בהיותם "גונבי מצפון ודעת, שודדי זהות ובוגדים במולדת".¹⁰ כבר בראיון הראשון שהעניק לטלוויזיה המצרית במאי 2014 הכריז איסי – אז מועמד לנשיאות – כי את מהפכת יוני יזמו אזרחים מצרים החרדים לזהותם.¹¹ בנאום השבעתו לנשיא הצהיר כי מצרים חוותה בתקופת שלטון האחים המוסלמים קיטוב חריף שכמעט גרר אותה למלחמת אזרחים וסיכן את ישותה. מצרים, כך טען, חמקה

אם בתקופת נאצר
ה"אחר" שמולו הובנתה
הזהות המצרית היה
המערב, הקולוניאליזם או
הציונות, הרי כיום האחים
המוסלמים ממלאים
פונקציה זו.

מהמזימה הודות לצבא "פטריוטי ומאוחד שלא מאמין באף דוקטרינה זולת [טובת] המולדת".¹² האפקטיביות של ההנגדה בין הפטריוט המצרי לבין "האחר" המערער על המצרות נבעה מהחשש האותנטי שחלקו רבים במצרים מפני תיאוקרטיה

אסלאמית, אשר הוזן בזמנו מהתפשטותה של 'המדינה האסלאמית'. יתרונה של ההנגדה היה טמון ביכולתה לייצר סולידריות לאומית דרך שלילת האסלאמיזם, גם בהיעדר חזון חלופי סדור ותפיסת זהות מגובשת; אולם לאורך זמן לא היה בה די. בטורו ב'אל־מצרי אל־יום' בנובמבר 2014 תיאר מוחמד כמאל, ממקורבי משרד הנשיאות, את מלחמת הזהות הניטשת בין המשטר המצרי למחנה האסלאמיסטי כמשחק סכום אפס, והצביע על ההכרח בהבניית זהות לאומית חיובית:

המאבק [עם האחים המוסלמים והכוחות הסלפיים־ג'האדיים] אינו סביב חילוקי דעות בנוגע לגליטימיות השליט או למגמות הכלכליות והפוליטיות של המשטר, אלא סביב המשך קיומן של המולדת והמדינה המצרית כפי שאנו מכירים אותן. זהו מאבק על התרבות והזהות של מצרים. [אומנם] הזהות המצרית אינה חילונית והדת תמיד הייתה חלק ממנה, אך היא מעולם לא הייתה מרכיב בלעדי בה. החייאת הלאומיות המצרית והתרבות הקשורה בה היא הנשק החשוב ביותר הדרוש לשם הדיפת המתקפה הנוכחית על הזהות המצרית.¹³

"בניית האדם החדש" כמענה לאתגריה של מצרים

ככל שהתבסס שלטונו החל א־סיסי לגבש חזון חיובי לעתידה של מצרים אשר כלל רפורמות כלכליות ומיזמי פיתוח שאפתניים, ובמקביל – לפתח שיח זהות שישמש חלופה לשיח זהות מתחרים, בראשם זה האסלאמיסטי. תפקיד מרכזי בגיבוש מאפייני הזהות החדשה הוענק החל מכהונתו הראשונה לממסד הדתי הרשמי במצרים. שר ההקדשים מוחמד מוח'תאר ג'ומעה קרא בנובמבר 2016 לדיאלוג שמטרתו "בניית האישיות המצרית מחדש באופן חיובי".¹⁴ שחקן מרכזי בפיתוח שיח הזהות הוא אוסאמה אל־אזהרי, יועץ הנשיא לענייני דת ומרצה באוניברסיטת אל־אזהר. אל־אזהרי מונה על ידי א־סיסי בדצמבר 2015 לציר פרלמנט, והתחייב להקדיש את תפקידו ל"שיקום האישיות המצרית" ולחיזוק ביטחונה העצמי נוכח אתגרי ההווה.¹⁵ בטורו ב'אל־אהראם' בספטמבר 2016 – שבהמשך הורחב לספר – מנה את סגולות האישיות המצרית ובכללן: כושר עמידה במשברים; שורשים איתנים; יכולת התחדשות; אופקים רחבים; תשוקה לפיתוח; עומק תרבותי; אמונה באל.¹⁶ שיח הזהות קיבל תנופה עם ראשית כהונתו השנייה של א־סיסי. בנאום השבעתו ביוני 2018 הצהיר הנשיא כי "בניית האדם המצרי עומדת בראש סדר העדיפויות של המדינה", לנוכח הניסיונות לפגוע בה.¹⁷ ביולי הורה לממשלתו לגבש תוכנית פעולה בנושא הבניית הזהות,¹⁸ וראש הממשלה מוצטפא מדבולי הכריז על השקת מדיניות לאומית לצעירים שתכליתה בניית אדם מצרי חדש שיוכל "לקטוף את פירות הרפורמה הכלכלית".¹⁹ בספטמבר הודיע דובר משרד החינוך אחמד ח'ירי כי תוכנית הלימודים לשנת 2018–2019 תעסוק בחיזוק הזהות המצרית.²⁰ שיא המאמצים נרשם באירועים שהוקדשו לבני הדור הצעיר: ועידת הצעירים באוניברסיטת קהיר

ביולי 2018, שכללה מושב מיוחד על בניית האדם המצרי החדש, ו'פורום הצעירים העולמי' בנובמבר, שאימץ כמוטיב מוביל את שבעת העמודים של האישיות המצרית. האירועים אורגנו על ידי משרד הנשיאות ונערכו בחסות הנשיא ובהשתתפותו. משרד ההקדשים המצרי נרתם אף הוא למאמצי הנשיא וקיים ביולי ובאוקטובר כנסים בנושא האישיות המצרית.²¹

בלב קמפיין הזהות הממסדי ניצבת הקריאה לבניית אדם מצרי חדש הנכון לאתגרים הפוליטיים, הכלכליים והביטחוניים הניצבים בפני מצרים. למעשה, במצרים המודרנית כבר עבר מושג האדם החדש מספר גלגולים קודמים: בתקופת ה'נהדה' של המחצית השנייה של המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 הוליד המפגש המתאגר עם המערב ניסיונות אינטלקטואליים להבניית זהות לאומית מצרית חדשה, דוגמת חיבורו של הסופר קאסם אמין 'דמותה של האישה המצרית המודרנית';²² לאחר מהפכת הקצינים ב-1952 הטיף המשטר ללאומיות פאן-ערבית שבמרכזה "האדם הערבי החדש", אשר זהותו כרוכה באחדות גורלה של האומה הערבית;²³ בימי סאדאת השיב המשטר למרכז הבמה את האדם המצרי על חשבון האדם הערבי, כחלק מאימוץ אוריינטציה הממוקדת באינטרסים הכלכליים והמדיניים הייחודיים של מצרים. מגמה פרטיקולרית זו התבטאה בספרים ובמאמרים שעסקו באדם המצרי החדש, בחקיקת חוק שהוקדש להכשרת האדם המצרי ואף בפרויקט אנתרופולוגי שהובילה אוניברסיטת אלכסנדריה תחת הכותרת 'שיקום האדם המצרי'.²⁴

תכליתה של קריאה זו בגלגולה הנוכחי היא התגייסות מוסדות המדינה לשיקום האדם המצרי אחרי עשרות שנים של הזנחה, באופן שיאפשר לו לתרום לתחייתה החברתית והמדינית של מצרים.²⁵ מאמר ב'אל-אהראם' קרא לשידוד מערכות רב-תחומי: מערכת חינוך שתצמיח אזרחים פרודוקטיביים; מוסדות דת שיטפחו ערכים של כבוד, סדר, ניקיון ויושרה; מוסדות תרבות שיעודדו יצירתיות; אומנות שתפיץ ערכים של סובלנות; תקשורת שתתמקד בחיובי על פני השלילי.²⁶ מעל הכול, האדם המצרי החדש נדרש להירתם לפרויקטים הכלכליים השאפתניים שמקדם המשטר, לחשוך שפתיים מול קשיים ולשאת בעולן של רפורמות מכאיבות הכרוכות בהפחתת סובסידיות, בעליית יוקר המחיה ובהעמקת העוני, לפחות בטווח הקצר. זאת ועוד, האדם החדש תואר כקונפורמי כלפי המשטר, משתף פעולה עם מדיניותו וסולד מהמודל המהפכני של צעירי כיכר תחריר. כפי שהובהר במאמר ב'רוז אלי-יוסף', "האתגר הגדול ביותר שמולו ניצבת ארצנו הוא הפיכת הפרט במצרים מנטל על הפיתוח והכלכלה הלאומית לגורם שידחף את עגלת הפיתוח".²⁷

מאמצי בניית האדם המצרי החדש מתמקדים מטבעם בדור הצעיר. במסגרת זו הודיע המשטר על קידום תוכנית לימודים שתכין את צעירי מצרים לאתגרי המאה ה-21, תשים דגש על מקצועות המתמטיקה והמדעים ותעודד פתיחות למערב על ידי רכישת שפות זרות.²⁸ המשטר חותר עוד לבניית אליטה צעירה וחדשה

שתעמוד מאחורי סדר היום הפוליטי הממסדי, תראה עצמה שותפה למטרותיו ולערכיו ותרכוש את הכלים הדרושים למילוי התפקיד שמיועד לה בזירות הפנים והחוץ. טיפוח אליטה נאמנה, משכילה ופרודוקטיבית שמתוכה יצמחו מנהיגים, מובילי דעת קהל ומומחים נעשה, בין היתר, דרך ועידות הצעירים הפנים-מצריות ו'פורום הצעירים העולמי'. אירועים אלה נועדו לשדר לבני הדור הצעיר מסר שלפיו המשטר קשוב לצורכיהם ורוצה לראותם משתלבים בעשייה למען בניינה של מצרים. הפורומים משמשים גם מסגרת חינוכית ל"חיזוק התודעה התרבותית בקרב צעירים" ולעיצוב זהותם.²⁹

פסיפס הזהויות המצרי

הזהות שמנחיל המשטר לאדם המצרי החדש מכילה פסיפס של שכבות היסטוריות (פרעונית, קופטית, אסלאמית ויוונית-רומית) וגיאוגרפיות (ערבית, ים-תיכונית ואפריקאית), אשר מרכיבות יחדיו את האישיות המצרית. סינתזת הזהויות הממסדית מסייעת בהעברת שורת מסרים לקהלי יעד מבית ומחוץ: במישור הפנימי היא יוצרת קורת גג שתחתיה אפשר לכנס קשת רחבה של בני העם המצרי, ומהווה בכך אנטי-תזה לזהות המקטבת שמייצגים האחים המוסלמים; במישור הבינלאומי היא נועדה לתרום לשיפור המיתוג של מצרים כמדינה בעלת אופי מתון, סובלני וקואופרטיבי, המסוגלת למלא תפקידים בקידום השלום, היציבות והמאבק בטרור, ואשר ראויה לסיוע חיצוני בהתמודדות עם אתגריה הכלכליים והביטחוניים.

הבניית האישיות המצרית כפסיפס זהויות רווחה גם בעבר בכתביה האינטלקטואלית על הזהות המצרית.³⁰ החידוש הנוכחי טמון באימוץ תפיסה שאינה מעניקה עדיפות לרובדי הזהות הערבית והאסלאמית על ידי המשטר,

ובהסתפחותה אל לב ליבו של הנרטיב הממסדי. ניצנים ראשונים בפורמליזציה של סינתזת הזהויות המתוארת ניכרו בחוקת 2014, אשר כללה אזכורים חדשים בנוגע לזהותה הפרעונית, הקופטית, הנוצרית והים-תיכונית של מצרים. בהקדמה לחוקה נכתב שמצרים היא "לב העולם ונקודת מפגש בין ציוויליזציות ותרבויות", "הקודקוד של אפריקה בים התיכון" ומי שהקריבה "אלפי מרטירים להגנת הכנסייה של ישו"; בסעיפה נקבע כי "האסלאם הוא דת המדינה והערבית היא שפתה הרשמית" (סעיף 2), וכי "מצרים העתיקה, הקופטית והאסלאמית" מהוות חלק ממורשתה התרבותית, החומרית והרוחנית (סעיף 50).³¹

המשטר חותר לבניית אליטה צעירה וחדשה שתעמוד מאחורי סדר היום הפוליטי הממסדי, תראה עצמה שותפה למטרותיו ולערכיו ותרכוש את הכלים הדרושים למילוי התפקיד שמיועד לה בזירות הפנים והחוץ.

שיח זהויות זה התרחב בראשית כהונתו השנייה של א־סיסי. בוועידת הצעירים שהתכנסה ביולי 2018 נערך מושב בנושא אסטרטגיית בניית האדם המצרי, שבו

נכח גם הנשיא. מזכ"ל צעירי מפלגת אל-תג'מע, עלאא' עיצאם, נשא את הנאום המרכזי שבו הודגש כי הזהות המצרית אינה מתמצית בדת האסלאמית ובשפה הערבית, אלא כוללת מרכיבים הנוגעים להיסטוריה הפרעונית, למיקומה הגיאוגרפי של מצרים ולמורשתה התרבותית. לדבריו, המצרים הקדמונים המציאו את רעיון המדינה כדי לנהל את משטר מי הנילוס, כוננו מדינת חוק וסדר כשעמים אחרים חיו כשבטים ויצאו מדעים לעולם במגעייהם עם הפילוסופים הגדולים של יוון העתיקה. זאת ועוד, מצרים היא מרכז הרמוני ('וסטיה'): נקודת מפגש גיאוגרפית בין אירופה, דרך המשי ואפריקה; מעוז של מתינות דתית; כור היתוך של ציוויליזציות; ערש הדתות המונותאיסטיות והפגאניות.³²

להבניית זהות זו נוסף נדבך משמעותי בפורום הצעירים העולמי שנערך בנובמבר 2018 בשרם א-שיח, בחסות הנשיא ובהשתתפות אלפי צעירים ממצרים ומהעולם. המוטיב המרכזי שנבחר לפורום היה שבעת העמודים של האישיות המצרית שהופיעו ב־1990 בספרו של האינטלקטואל מילאד חנא (1924–2012): פרעוני, קופטי, יווני־רומי, אסלאמי, ערבי, אפריקאי ויס־תיכוני.³³ סמליות רבה הייתה לקנוניזציה של הגדרת זהות שעוצבה במקורה על ידי הוגה דעות נוצרי קופטי. העמודים הובלטו בפורום באמצעות פסלים, תמונות וכרזות. סרט שהוקרן בטקס הפתיחה הגדיר את מצרים כנקודת מפגש בין יבשות, דתות, לאומים ותרבויות.³⁴ אוסאמה סראיה, לשעבר עורכו הראשי של 'אל־אהראם', תמצת את רוח הדברים: "מצרים [...] מכירה בכך שהאדם המצרי המודרני הוא ערבי בשפתו ובתרבותו, אך גם בכך שהוא אינו מסוגל להינתק מהמורשת הפרעונית הנטועה בו, מההשפעות היווניות ומההיסטוריה הקופטית השזורות בתולדותיו. כניסת האסלאם העניקה פן חדש לזהותנו, אך זוהי זהות שלא ניתן לצמצמה לתקופה מסוימת, שהרי גם תרבות הים התיכון מהווה חלק מאיתנו, והממד האפריקאי הוא עתידינו".³⁵

זאת ועוד, שבעת עמודי האישיות של חנא ממלאים בגרסתם הממסדית – כל אחד בנפרד – פונקציות פרטניות המסייעות למשטר לטוות קשרי המשכיות בין העבר הקולקטיבי לאוריינטציה הפוליטית של מצרים העכשווית. כך לדוגמה, הציוויליזציה הפרעונית העתיקה מתוארת כתור זהב נוסטלגי שאפשר ורצוי להחיות את הישגיו על ידי הנחלת ערכיו לאדם המצרי החדש במגוון תחומים: המדע, הטכנולוגיה, השלטון הסמכותני היעיל ושיתוף הפעולה הקיבוצי בהקמת מגה־פרויקטים.³⁶ עורך 'אל־אהראם' עלאא' ת'אבת קרא לבני העם המצרי לדלות ממעמקהם את מורשת החדשנות המדעית ויכולת הפעולה הקולקטיבית שאפיינו את אבותיהם הפרעונים, שהרי "לא ייתכן שנכדיהם של בוני הפירמידות יהיו בתחתית הסולם התרבותי המודרני".³⁷

באופן דומה, המרכיב היווני־רומי מדגיש את תרומתה של מצרים העתיקה לציוויליזציה המערבית, ורומז לשאיפתה לשוב ולשמש נקודת מפגש בין־תרבותית,

צומת סחר עולמי ומגדלור מדעי שעניי העולם נשואות אליו.³⁸ המרכיב הים־תיכוני מעניק תוקף מוחשי ואינסטרומנטלי למסרים אלה לאור שיתופי הפעולה הענפים בין מצרים, יוון, קפריסין, ישראל ואיטליה בתחום הגז והאנרגיה. נאצר כאמל, דיפלומט מצרי המכהן כיום כמזכ"ל איחוד מדינות הים התיכון, הצהיר בפורום הצעירים העולמי כי הים התיכון הוא אחד מעמודי התווך של הזהות המצרית, והביע תקווה לשדרוג שיתופי הפעולה בין מצרים למדינות הים התיכון לכדי "שותפות אסטרטגית כוללת".³⁹ נוסף על כך, בכתב העת של הפורום נאמר כי מצרים ומדינות הים התיכון מקיימות, היום כבעבר, מערכת יחסים הרמונית בתחומי התרבות והכלכלה, המהווה המשך לקשריהן בעת העתיקה.⁴⁰

לעומת החידוש הבא לידי ביטוי באוריינטציה הים־תיכונית של מצרים, המרכיב הערבי והמרכיב האפריקאי הוזכרו בפורום הצעירים העולמי בהקשר של שיקום מעמדה המוביל של המדינה בשני המרחבים הגיאוגרפיים העיקריים שבהם פעלה ושעליהם השפיעה בעשורים קודמים. הדגש בעמוד הערבי הושם על המנהיגות התרבותית של מצרים, אשר הוגדרה "הלב הפועם של הערביות" מימי הכיבוש האסלאמי.⁴¹ אשר לעמוד האפריקאי, הובלטו חשיבותה של מצרים כעורק סחר בין אפריקה, אסיה ואירופה, דאגתה לפיתוח הכלכלי של אפריקה, קשריה ההיסטוריים והתרבותיים עם מדינות אגן הנילוס והצורך העכשווי בטיפוחם ובחזוקם.⁴²

המרכיב הקופטי והמרכיב האסלאמי, יחד ולחוד, סייעו להדגשת הפתיחות והסובלנות הדתית של מצרים. בתערוכה בפורום הצעירים העולמי הוזכר חותם הסובלנות שהותירה הנצרות במצרים, ובכתב העת של הפורום צוין כי הנצרות אונתנית במצרים לא פחות מאשר בוותיקן ברומא.⁴³ המרכיב האסלאמי הדומיננטי

יותר הומשג במאמרי עיתונות ובפורום על ידי הדגשת הרצף המאחד בין המפגש הבלתי אלים שהתחולל בין הדתות במצרים בראשית ימי האסלאם לדו־קיום השורר ביניהן כיום. זיקת המשכיות דומה נמתחה בין המעמד החינוכי ההיסטורי של מוסד אל־אזהר, "הסמל הרביעי בחשיבותו באסלאם", לתפקידו הנוכחי בחידוש השיח הדתי ובהטפה לפרשנויות מתונות המסייעות במאבק הרעיוני חובק העולם בטרור ובקיצוניות האסלאמית.⁴⁴ התייחסויות לזהותה הסובלנית של מצרים לא פסחו על היהדות. שר הארכיאולוגיה ח'אלד אל־ענאני הביע בדצמבר 2018 תמיכה בהשקעת כספי מדינה בשיפוץ בתי כנסת, שהרי "המורשת היהודית היא חלק ממורשתה של

שר הארכיאולוגיה ח'אלד אל־ענאני הביע בדצמבר 2018 תמיכה בשיפוץ בתי כנסת, שהרי "המורשת היהודית היא חלק ממורשתה של מצרים [...] ועדיפותה אינה נופלת משל המורשת הפרעונית, הרומית, האסלאמית והקופטית".

מצרים [...] ועדיפותה אינה נופלת משל המורשת הפרעונית, הרומית, האסלאמית והקופטית".⁴⁵

סיכום ומשמעויות

לנוכח הטלטלות במצרים מראשית העשור הפכה הגדרת זהותה לסוגיה שנויה במחלוקת. הדחת האחים המוסלמים מהשלטון ב־2013 הכשילה את מימוש החזון האסלאמיסטי ויצרה ואקום זהותי שאליו נכנס בהדרגה משטר איסיסי, אשר העמיד בפני אזרחיו מופת אידיאלי של אדם מצרי חדש שהוא פטריוט, שוחר מדע, פרודוקטיבי, מתון, סובלני, קונפורמי ובעל זהות מרובדת. האתגר המשמעותי ביותר שניצב בפני הקמפיין לבניית האדם המצרי החדש הוא הבטחת חלחול השיח מלמעלה למטה, מהשלטון לציבור המצרי הרחב.

לקמפיין הממסדי חוזקות וחולשות: מחד גיסא, המשטר יכול להגיע לקהלים רחבים דרך מערכת החינוך ותקשורת ההמונים שבשליטתו ולהשיג השפעה על קבוצות מיקוד מצומצמות, למשל דרך ועידות הצעירים. נוסף על כך, פסיפס הזהויות שהוא מטיף לו נתפס אותנטי בעיני רבים מהמצרים ומגלם בתוכו אמיתות היסטוריות, דתיות ותרבותיות, לצד אינטרסים במעגלים הגיאוגרפיים שבהם פועלת מצרים – הערבי, היס־תיכוני והאפריקאי. זאת ועוד, סדר היום שמשקף בשיח הזהות הממסדי מבטא את ההסכמה הלאומית הרחבה השוררת כיום במצרים סביב הצורך במתן עדיפות לענייני פנים על פני ענייני חוץ (עמדה שבה תומכים 84 אחוזים מהמצרים).⁴⁶ המשטר אומנם אינו מתעלם מהרבה העל־מצריים המסורתיים באישיותה של מצרים, אך הוא ממשיג את זיקתה אליהם באופן אינסטרומנטלי, תוך מתן קדימות להשפעתם על חוסנה של מדינת הלאום המצרית באפיקים של פיתוח כלכלי, יציבות ביטחונית, קדמה מדעית, סובלנות דתית וסולידריות אזרחית.

מאידך גיסא, בשונה ממשטריהם של נאצר וסאדאת שנהנו בשעתם ממונופול רחב על סוכני החברות בבואם לעצב אדם חדש, המשטר הנוכחי פועל במציאות

תקשורתית רב־קולית של ערוצי לוויין, אתרי אינטרנט ורשתות חברתיות, ומתקשה להשיג שליטה הדוקה בשיח. הוא יכול לקרב אליו אליטה צרה, אך הנחלת זהות, נורמות וערכים לקהלי יעד המוניים מצריכה מאמצי שכנוע מורכבים, והיא חשופה לאתגור ניכר מצד כוחות זרמים מתחרים. לפי סקר מכון וושינגטון, האחים המוסלמים עודם נהנים מאהדתם של כשליש מהמצרים, חרף מסע דה־הלגיטימציה המנוהל נגדם והוצאתם מחוץ לחוק.⁴⁷ תומכיהם סולדים מן הסתם מניסיון המשטר להציב את העמוד האסלאמי בזהות המצרית במעמד שווה לעמודים

אחרים. נוסף על כך, אחדים ממבקרי המשטר ובהם גם ליברלים רואים בקמפיין למען בניית האדם המצרי החדש ניסיון ציני לייצר דור ממושמע וצייתן שנדרש

מבקרי משטר ליברלים
רואים בקמפיין למען
בניית האדם המצרי החדש
ניסיון ציני לייצר דור
ממושמע וצייתן שנדרש
לקבל זהות המוכתבת
לו מגבוה, ללא יכולת
השפעה או ערעור.

לקבל זהות המוכתבת לו מגבוה, ללא יכולת השפעה או ערעור. הללו גם מצביעים על הסתירות הפנימיות בנרטיב הממסדי: קריאה לפתיחות כלפי העולם, לצד חסימת הדיאלוג מבית; סיסמאות של פלורליזם, קבלת האחר וסובלנות דתית, לצד המשך פרקטיקה של אפליה, רדיפה ודיכוי.⁴⁸

מאחר שהטמעת זהות ובניית אדם חדש הם תהליכים ארוכי טווח, ומכיוון שמאמצי המשטר המצרי בכיוונים אלה עודם בעיצומם, מוקדם לאמוד בשלב זה את מידת הצלחתם. תוצאותיהם ייקבעו בהתאם ליכולתו של המשטר להעביר את מסריו לדור הצעיר, וחשוב מכך – לגבותם במדיניות אפקטיבית, מהימנה ועקבית שתקרר את האדם המצרי החדש אל המציאות החדשה, אשר לה הוא משווע.

הערות

- 1 פתחי אמבאבי, **הלכות הים התיכון העתיק**, מג'אז ללתר ג'מה ואל-נשר, קהיר, 2018, עמ' 125–123.
- 2 ישראל גרשוני, **מצרים בין ייחוד לאחדות**, הקיבוץ המאוחד, תש"ס, עמ' 30.
- 3 למשל: מואמן סלאם, "מדוע הלאומיות המצרית", **מצרים האזרחית**, 7 באפריל 2013, <http://www.civicegypt.org/?p=37779>.
- 4 "הנוסח המלא הסופי של 'הצעת חוקת מצרים', **אל-מצרי אל-יום**, 2 בדצמבר 2012, <http://www.almasryalyoum.com/node/1283056>.
- 5 "לאחר קבלת שבועתם על ידי בע'דאדי, אנצאר בית אל-מקדס הפכו ל'מחוז סיני'", RTONILNE, 14 בנובמבר 2014, <https://bit.ly/2AFsOpI>.
- 6 נצר מחדם עארף, "מה המשמעות של בניית האדם המצרי?", **אל-אהראם**, 2 ביולי 2018, <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/658680.aspx>.
- 7 לימור גיל, "חקר אידאל 'האדם החדש' ותרומתו להבנת מהפכות חברתיות", **פוליטיקה: כתב עת ישראלי למדע המדינה וליחסים בינלאומיים**, חורף תשס"ב, עמ' 71–89.
- 8 למשל: טארק חסן, "מדינה לאומית מודרנית: כיצד?", **אל-מצרי אל-יום**, 14 באוגוסט 2017, <https://www.almasryalyoum.com/news/details/1176988>.
- 9 למשל: מרווה סעיד, "זהות מצרים", **צדא אלבלד**, 30 ביוני 2018, <http://www.elbalad.net/news/3367523>.
- 10 ח'אלד מנתצר, "המהפכה הראשונה להגנה על זהות המולדת", **אל-וטן**, 30 ביוני 2018, www.elwatannews.com/news/details/3483478.
- 11 מעתז נאדי, באהי חסן ובסאם רמצ'אן, "א־סיסי בריאיון טלוויזיוני ראשון", **אל-מצרי אל-יום**, 5 במאי 2014, <https://www.almasryalyoum.com/news/details/440959>.
- 12 "בוידאו.. פרסום נאום א־סיסי בהשבעתו", **אל-יום אל-סאבע**, 9 ביוני 2014, <https://bit.ly/2BIaY7h>.
- 13 מחדם כמאל, "המלחמה על הזהות המצרית", **אל-מצרי אל-יום**, 30 ביוני 2014, <https://www.almasryalyoum.com/news/details/589201>.
- 14 אחמד אל-בחירי, "משרד ההקדשים: שיקום חיובי של האישיות המצרית הוא צורך לאומי", **אל-מצרי אל-יום**, 7 בנובמבר 2016, <https://www.almasryalyoum.com/news/details/1036776>.
- 15 "אל-אזהרי: תפקידי בפרלמנט הוא בנייה מחדש של האישיות המצרית", **ג'מאהיר**, 23 בינואר 2016, <https://goo.gl/Kgbuag>.

- 16 אוסאמה אל-סיד אל-אזהרי, "האישיות המצרית", **אל-אהראם**, 3 בספטמבר 2016, <http://www.ahram.org.eg/newsq/549146.aspx>
- 17 "איסיסי לאחר ההשבעה: אני מבטיח לבנות עתיד ראוי למצרים ולעמה", **אל-ערביה**, 2 ביוני 2018, <https://bit.ly/2OZlwS3>
- 18 "איסיסי מטיל על הממשלה לאמץ את תוכנית הזהות המצרית ולממשה תוך שלושה חודשים", **מצראוי**, 29 ביולי 2018, <https://bit.ly/2TKzZpE>
- 19 "מצרים תקטוף את פירות הרפורמה ותצעד לעבר העתיד", **אל-אהראם**, 3 ביולי 2018, <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/659067.aspx>
- 20 "תלמידי בתי הספר: חיזוק הזהות המצרית הוא חלק מסדר העדיפויות של תוכניתנו", **אל-יוטן**, 20 בספטמבר 2018, <https://m.elwatannews.com/news/details/3672244>
- 21 למשל: "הבנייה הלאומית של האישיות המצרית: כנס במסגד צלאח א-דין", **אל-בואבה**, 21 ביולי 2018, <http://www.albawabhnews.com/3156509>
- 22 ישראל גרשוני, "אינטלקטואלים כנביאי תרבות מודרנית: תכנון תרבות, יצירת תרבות והנחלת תרבות במצרים 1890–1930", בתוך: אורית בשקין, ליאת קוזמא וישראל גרשוני (עורכים), **לפסל תרבות במצרים: תכנון תרבותי, זהות לאומית ושינוי חברתי במצרים 1890–1939**, רמות, אוניברסיטת תל-אביב, 1999, עמ' 9–80.
- 23 למשל: מחמוד אל-שרקאוי, **דרכו של האדם הערבי החדש**, מכתבת אל-אנג'לו אל-מצריה, קהיר, 1964, עמ' 208.
- 24 עארף, "מה המשמעות"; עצאם אל-דין חואס, **אסטרטגיית בניית האדם המצרי**, אל-היא'ה אל-מצריה אל-עאמה ללכתאב, 1980; מחסן ח'צ'ר, **הערביזציה הפוליטית של מצרים**, מדבולי, קהיר, 1992, עמ' 158–168.
- 25 מאג'ד בדראן, "מועצה לאומית או מיוחדת לבניית האדם המצרי?", **אכתובר**, 25 בנובמבר 2018, עמ' 19.
- 26 עארף, "מה המשמעות", שם.
- 27 טארק רצ'ואן, "בניית האדם המצרי", **רוז אל-יוסף**, 28 ביוני 2018, www.rosaelyoussef.com/article/24123
- 28 אחמד חאפט', "אסטרטגיית הנשיא לבניית זהות", **אל-אהראם**, 2 ביוני 2018, <http://gate.ahram.org.eg/News/1952790.aspx>
- 29 מחמד אל-ג'והרי, "פרסום המלצות הוועידה הלאומית לצעירים בשרם אישי", **אל-אהראם**, 27 באוקטובר 2016, <http://gate.ahram.org.eg/News/1272428.aspx>
- 30 למשל: ג'מאל חמדאן, **אישיותה של מצרים**, דאר אל-הלאל, קהיר, 2016, הדפסה ראשונה 1967.
- 31 "Egypt Constitution of 2014", Constitute Project, July 27, 2018, https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf
- 32 "נאומו של עלאא' עצאם, מזכ"ל צעירי מפלגת אל-תג'מע במושב 'אסטרטגיית בניית האדם המצרי'", DMC, 28 ביולי 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=gGT2W9ky2j4>
- 33 מילאד חנא, **שבעת העמודים של האישיות המצרית**, דאר אל-הלאל, קהיר, 2016, הדפסה שביעית.
- 34 "הסרט 'נקודת מפגש' שהוצג בפתיחת פורום הצעירים העולמי והדהים את כולם", TEN TV, 3 בנובמבר 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=RcPlcgFmDTk>
- 35 אוסאמה סראיא, "האישיות המצרית ושבעת עמודי הזהות", **אל-אהראם**, 22 באוקטובר 2018, <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/676438.aspx>

- 36 למשל: "הרפורמה התרבותית ובניית האדם", **אל־אהראם**, 11 באוקטובר 2018, <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/674822.aspx>
- 37 על־אף ת'אבת, "בניית האדם – המשימה הקשה ביותר", **אל־אהראם**, 8 ביוני 2018, <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/655020.aspx>
- 38 "הסיפור של הפורום", **אל־אהראם**, 3 בנובמבר 2018, <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/678256.aspx>
- 39 עבדאללה סאלם, "פרטי המושב על שיתוף הפעולה האירופאי – יס־תיכוני בפורום הצעירים העולמי", **אל־מצרי אל־יום**, 5 בנובמבר 2018, <https://www.almasryalyoum.com/news/details/1340228>
- 40 "The Seven Pillars of the Egyptian Identity", World Youth Magazine, November 2018, pp. 8-11.
- 41 "הסיפור של הפורום", שם.
- 42 "חיוזק שיתוף הפעולה עם אפריקה", **אל־אהראם**, 9 באוגוסט 2018, <http://www.ahram.org.eg/NewsPrint/665491.aspx>; מחמד אל־שמאע, "שבעת העמודים של האישיות המצרית.. מצרים בלב אפריקה", **מובתדא**, 31 באוקטובר 2018, <https://www.mobtada.com/details/783137>
- 43 "The Seven Pillars of the Egyptian Identity", שם.
- 44 "הסיפור של הפורום", שם.
- 45 אסלאם שעראוי, "פרטי פגישת ועדת התקשורת והארכיאולוגיה בפרלמנט עם ד"ר ח'אלד אל־ענאני", **אח'בארק**, 9 בדצמבר 2018, <https://goo.gl/LfTVr7>
- 46 David Pollock, "In Egypt, One-Third Still Like the Muslim Brotherhood; Half Call U.S. Ties 'Important'", Fikra Forum, December 10, 2018, <https://www.washingtoninstitute.org/fikraforum/view/in-egypt-one-third-still-like-the-muslim-brotherhood-half-call-u.s.-ties-im>
- 47 שם.
- 48 למשל: סעד אל־קרש, "המולת פורום הצעירים העולמי: הבה ננהל ראשית דיאלוג בינינו", **אל־ערב**, 6 בנובמבר 2018, <https://goo.gl/TjGpPi>